

М. С. Осипенко

ЧОТИРИ ЗГАДКИ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ ПРО ПЕРШІ РУСЬКО-ПОЛОВЕЦЬКІ КОНТАКТИ 50–70-х рр. XI ст.

Русько-половецькі відносини неодноразово ставали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Серед дослідників, які прямо чи побіжно торкалися цієї теми, варто виділити праці П. Голубовського, М. Грушевського, Д. Расовського, С. Плетнєвої, Г. Федорова-Давидова, Б. Рібакова, П. Голдена, О. Прицака, В. Спінея, П. Толочка, О. Моці, В. Бордухіна, О. Осіпяна, О. Бубенка, М. Квітницького, Я. Пилипчука та ін. [Голубовский 1884; Грушевський 1905; Расовский 2012; Плетнева 2010; Федоров-Давыдов 1966; Рыбаков 1982; Golden 2003; Прицак 2008; Spinei 2003; Толочко 1996; Моця 2007; Бордухин 2000; Осіпян 2005; Бубенок 1997; Квітницький 2008; Пилипчук 2012]. Незважаючи на це, тема русько-половецьких відносин не втратила своєї актуальності. Історики, розглядаючи зазначену проблематику, не приділяли належної уваги, власне, першим контактам Південної Русі з половцями.

Фрагментарні свідчення давньоруських літописів з 1055-го по 1071 р. містять лише чотири згадки про половців, які не дозволяють виділити загальні риси давньоруської політики щодо кочовиків. У зазначений період загроза надходила з лівого берега Дніпра, становила більш локальний характер і не загрожувала державі. Освоєння степових просторів проходило в основному без загострення відносин із сусідами. Отже, в цьому дослідженні ми спробуємо простежити і виділити основні риси русько-половецьких відносин у зазначений період.

Окремі половецькі (кімако-кипчацькі) племена внаслідок своєрідного демографічного вибуху і швидкого розвитку кочового скотарства поступово розширяли територію своїх кочовищ у південно-західному напрямі. У 30-х роках XI ст. вони виходять до Волги, звідки починають проникати в степи Північного Приазов'я та Сіверського Дінця [Голден 2003, 458; Квітницький 2008, 135; Пилипчук 2012, 79]. Основний маршрут розселення в більшості половецьких (куно-кумано-кипчацьких) племен проходив дещо південніше кордонів Русі [Golden 1990; Golden 2003; Spinei 2003; Прицак 2008]. Давньоруські літописи не повідомляють про масштабні зіткнення між печенігами й торками та половцями, але очевидно, що останні намагалися розширити території своїх кочовищ і політично підпорядкувати попередників [Расовский 2012, 20; Головка 2001, 114; Кляшторний, Савинов 2005, 139–140]. У басейні Сіверського Дінця закріплюється донецько-донське об'єднання половецьких племен на чолі з давньотюркським родом Ашинів [Кляшторний, Савинов 2005, 141]. Не дивно, що саме в представників цього об'єднання державотворчі процеси розпочалися раніше, ніж в інших племенах, які літом 1055 р. вперше підходять до південно-східного кордону Переяславського князівства [Ипатьевская... 1962, 150].

Перша згадка про половців була відображена в найдавніших літописних зводах порізного. Так, наприклад, в Іпатіївському літописі сказано: “Приходи Блуш с половци и створи Всеволод мир с ними и возвратишася восвояси” [Ипатьевская... 1962, 150]. У свою чергу, в Новгородському першому літописі старшого ізводу під 1055 р. взагалі не згадується про половців. Відповідно, поява кочовиків на кордоні Переяславського князівства залишилася поза увагою у віддалених руських князівствах.

П. Голубовський вважав, що половці вперше не змогли напасти на Русь, тому що основна маса половецьких орд не встигла прикочувати в Придніпров'я з донецьких степів [Голубовський 1884, 77–78]. Підтримав цю точку зору Д. Расовський, який зазначив, що половці, отримавши відкуп від Всеволода, відійшли назад у степ, не зачепивши його земель [Расовский 2012, 205]. Нарешті, В. Єгоров зауважив, що з повідомлення літописця випливає, що зустріч переяславського князя з половцями закінчилася мирно, але дослідник не виключає, що половецький загін виконував розвідувальні функції, щоб встановити співвідношення сил та оцінити можливість майбутніх набігів на Русь [Єгоров 1994, 189]. А спроба В. Каргалова пов'язати появу половців із формуванням тріумвірату Ярославичів, спрямованого на збереження єдності Русі в умовах посилення процесу феодальних відносин, має явно надуманий характер [Каргалов 1968, 38]. Тому що цей союз був сформований зовсім з інших причин і раніше, ніж зафіксовано першу згадку про половців у літописах [Толочко 1992, 31–35]. Дещо іншої точки зору дотримуються Л. Гумільов та В. Бордухин, які вважають, що Всеволод і половці уклали військовий союз та узгодили дії проти торків [Гумилев 2006, 274; Бордухин 2000, 65]. Однак і щодо цього немає конкретного підтвердження в давньоруських літописах.

Негативна оцінка першої зустрічі Всеволода та половців обґрунтовувалася дослідниками, головним чином, виходячи з подальшого розвитку русько-половецьких відносин, які характеризувалися воєнним протистоянням. У той же час давньоруські літописні джерела нічого не повідомляють про активізацію князів щодо укріплення обороноздатності південноруських земель у зв'язку з кочівницькою небезпекою. Археологічні дані показують, що на середину XI ст. укріплення Дніпровського Лівобережжя, порівнюючи з Правобережжям, були набагато менші та слабші і почали розбудовуватися тільки на кінець століття [Моргунов 2009, 170–181].

Очевидно, що перша зустріч Русі та половців у 1055 р. носила мирний характер і не мала великого значення для обох сторін [Моця 1997, 47; Толочко О., Толочко П. 1998, 180; Моця 2007, 60]. Скоріш за все, половецьким ханом був невеликий воєначальник, який керував одним із загонів, що переслідував розбитих торків. Також загін Блуша міг займатися пошуком нових територій для пасовищ на північ від основної маси половецьких племен.

На рубежі 50–60-х рр. XI ст. загрозу для південноруських князівств становили не половці, а племена торків. Останні відчували на собі постійний тиск із боку половецьких орд [Головко 2001, 116; Кляшторний, Савинов 2005, 141]. Невідомо, з яких причин торки вирішили прориватися на захід саме через південноруські степи. У 1060 р. спільні війська князівського тріумвірату Ізяслава, Святослава, Всеволода та полоцького князя Всеслава “совокупивше вои бещислены и поидоша на конихъ и в лодьяхъ бещислено множество” здійснили спільний похід на торків, але ті не прийняли бою [Лаврентьевская... 1962, 162, Ипатьевская... 1962, 151].

Наступна згадка про половців на сторінках літопису датується 1061 р.: “Придоша Половци первое на Руськую землю воевать; Всеволодъ же изиде противу имъ месяца февраля въ 2 день. И бившимся имъ, победиша Всеволода, и воевавшие отъидоша... Се бысть первое зло на Руськую землю от поганыхъ безбожныхъ враг; бысть же князь их Сокал” [Ипатьевская... 1962, 152]. Причини набігу давньоруським літописцем не повідомляються. Більшість дослідників давали стереотипну оцінку половецькому набігу 1061 р., який ставив за мету пограбування й захоплення полонених [Голубовський 1884, 78; Грушевський 1905, 56; Федоров-Давидов 1966, 223; Плетнева 1975, 264; Єгоров 1994, 189; Светлов 2002, 18; Моця 2007, 34; Котляр 2009, 173; Плетнева 2010, 49; Марченко 2012, 72].

На думку Д. Расовського та Л. Гумільова, безпосередньою причиною вторгнення було незадоволення половцями введенням та розселенням князями на південноруській території полонених торків. У баченні половців статус торків прирівнювався до рабів, які мусили поповнювати чисельність та економічну базу їхніх орд [Гумилев 2006, 301; Расовский 2012, 201].

На нашу думку, важливо звернути увагу на те, що, стисло описуючи набіг 1061 р., давньоруський літописець вказує на його календарну дату. Якщо 2 лютого відбулася сама битва, то половці вторглися в південноруські землі раніше і не в зручний для себе період. Загальновідомо, що номади зазвичай нападали на сусідів у кінці літа чи на початку осені. Саме тоді кочовики з максимальним успіхом могли використати швидкість та високу маневреність своєї кінноти, а в коморах селян було достатньо хліба після збору врожаю. Взимку орди сильно відчували нестачу провіанту, худоба масово гинула внаслідок холодів та недоїдання, а коням важко було нести на собі вершника.

Таким чином, зимою кочовиків, в цьому випадку орду хана Сокала, могли штовхнути на набіг лише екстремальні та природно-кліматичні причини. Звичайно, землеробське населення також страждало від природних катаклізмів, але, враховуючи різні господарські системи, перенести зиму їм було легше.

Отже, набіг 1061 р. був лише прикордонною сутичкою, бо в такому разі був би організований відповідний похід військ тріумвірату. У свою чергу, половці хана Сокала керувалися не простим бажанням наживи, а виходили з найнеобхідніших потреб кочовиків. Тому не варто вважати цю літописну згадку початком загострення русько-половецьких відносин, адже орди намагалися кочувати в глибині південноруських степів.

Писемні та археологічні джерела показують, що половецькі об'єднання в другій половині XI ст. перебували на стадії формування, були етнічно та економічно нестійкими і політично роз'єднаними. В цих умовах у половців не вистачало сил на вирішення питань, які б призвели до погіршення зовнішньополітичної ситуації. Нам імпонує думка С. Плетневої, що мир з Руссю був для половців необхідний, оскільки дозволяв максимально освоїти південноруські степи, не остерігаючись перманентних ударів руських князів [Плетнева 1975, 267]. Тому в поле зору давньоруських літописців, як правило, потрапляли лише окремі половецькі орди, які з огляду на вказані причини підходили до кордону Південної Русі.

Звичайно, це не означало, що між Руссю й половцями не виникало ніяких протиріч. Половці перебували на першій стадії кочування і в цей період намагалися максимально розширити території своїх пасовищ, а відкупи та грабунки були важливою складовою кочової економіки взагалі [Плетнева 1982, 14]. Крім того, половецька аристократія намагалася зосередити у своїх руках потік товарів, що надходив з-за меж степу, оскільки кочове господарство не могло задовольнити їхні потреби в ремісничих виробках та предметах розкоші [Хазанов 2002, 356–358].

Фактично вже перші русько-половецькі контакти в 1055 і 1061 рр. показали, що ці відносини лежали дещо в іншій площині. Не було випадковим, що з номадами зіткнулося саме Переяславське князівство, яке заходило в глиб степу, утворюючи своєрідну контактну зону між степовим та осілим світом. Територіальна нестійкість орд, по суті, нівелювала кордон між половцями і Південною Руссю, а економічна складова двох господарських систем була тісно пов'язана з водорозділом рік.

Різні літописні зводи згадують під 1065–1066 рр. нашестя “поганыхъ” на “Русьскую землю”, про що знаменувала “звѣзда превелика лучѣ имущи акъє кровавъє” [Лаврентьевская... 1962, 164, Ипатьевская... 1962, 154]. Як відомо, терміном “поганы” давньоруські літописці називали всіх кочовиків, які в більшості своїй дотримувалися язичницьких традицій. Це повідомлення не вказує конкретно на причетність половців до цього нашестя, а також не вказує територію, яка була ним охоплена. Тому, розглядаючи початковий етап русько-половецьких відносин, на цій згадці ми не будемо зупинятися.

Втретє половці зустрічаються на сторінках літописів восени 1068 р., коли кочовики під проводом хана Шарукана насунули на територію Переяславського князівства. “Придоша иноплемьници. на Рускую землю. Половци мнозѣ. Изаславъ же и Стославъ. и Всеволодь. изиидоша противу имъ. на Лъто. и бывши нощи. поидоша противу собѣ... и побѣгоша Половци” [Ипатьевская... 1962, 160]. Половцям вдалося глибоко вклинитися на територію Переяславського князівства, перш ніж князівський тріумвірат зібрав

війська та зустрів їх на річці Альті (права притока Трубежа) на північ від Переяслава. У першій битві південноруські війська були розбиті й князі відступили: Ізяслав із Всеволодом до Києва, а Святослав у Чернігів [Лаврентьевская... 1962, 170, Ипатьевская... 1962, 160].

Враховуючи те, що сам наступ відбувся восени, коли повністю завершився збір урожаю, цей набіг розглядався дослідниками як широкомасштабний половецький натиск на Русь [Ляскоронский 1903; Грушевський 1905, 56; Моця 1997, 48; Плетнева 2010, 49; Клеймьонова 2011, 21; Расовский 2012, 204]. У такій складній ситуації літопис досить глухо повідомляє про масштаб половецького вторгнення: “Половцемъ воюющимъ. по земли Рустѣи” [Ипатьевская... 1962, 162]. Виходячи з цього повідомлення, ще М. Грушевський припустив, що половцями було зайнято територію не тільки Переяславського князівства, а й Київського, куди кочовики рушили, переслідуючи війська відступаючих князів [Грушевський 1905, 56; Рыбаков 1982, 440; Толочко О., Толочко П. 1998, 180–181; Марченко 2012, 71–72].

Підтвердженням цієї точки зору є вересневе повстання киян, яке відбулося відразу після повернення Ізяслава з битви на Альті, коли князь відмовився видати людям зброю для боротьби з половцями [Ипатьевская... 1962, 161]. Але ще М. Тихомиров недовіриливо поставився до цього припущення, вбачаючи в київському повстанні не зовнішні, а внутрішні фактори [Тихомиров 1956, 188]. В. Мавродін головну причину повстання переносив в економічну площину. На його думку, наступ половців підірвав торгові комунікації Києва з містами Північного Причорномор'я [Мавродин 2002, 212–213]. Б. Рыбаков вбачає головну причину повстання в соціальній нерівності, а також у потужному опозиційному русі з боку язичницького населення Києва, яке в боротьбі з церквою опиралося на Всеслава Полоцького [Рыбаков 1982, 440–441]. Останній перебував у темниці Ізяслава, куди був підступно кинутий тріумвіратом [Ипатьевская... 1962, 160]. Цікаву думку наводить І. Фроянов, який у перерахованих подіях вбачає “общинну революцію”, що встановлювала верховенство київської общини над князем [Фроянов 2012, 152].

На нашу думку, київське вересневе повстання 1068 р. було викликане внутрішніми проблемами, які турбували населення столиці Давньої Русі. Поразка на Альті, скоріш за все, стала приводом, щоб розпочати саме повстання: “Половци росоулиса по земли” [Ипатьевская... 1962, 161]. Можливо, заворушення почалися раніше, ще до битви на Альті, адже видається дивним, що князі, зазнавши однієї поразки, відразу відступили. Присутність у Києві Всеволода також викликає подив. Адже замість того, щоб організувати оборону Переяславського князівства, князь перебуває в цей час з Ізяславом. Можливо, Всеволод, як улюблений син покійного Ярослава Мудрого, мусив заспокоїти киян і надати підтримку Великому князю.

У той же час літописець нічого не зазначає про Переяслав та його околиці як район, що був охоплений половецьким набігом. Занепад торгівлі з причорноморськими містами не знаходить підтвердження даними археології та не міг відбутися за такий короткий час. У процесі дослідження грецьких міст Херсонеса та Судака (давньоруські назви Корсунь і Сурож) постійно знаходять предмети давньоруського імпорту, які свідчать про те, що торгові зв'язки не переривалися протягом усієї другої половини XI ст. [Якобсон 1950, 35]. Також не переривалися і політичні зв'язки між Черніговом та Тмутараканню. Кочовики не були зацікавлені в тому, щоб занепадала торгівля. Зважаючи на те, що давні тюрки постійно залучалися до охорони караванних шляхів у Середній Азії та самі стимулювали торгівлю, навряд чи половці пішли проти сталої традиції [Хазанов 2002, 324–328].

Це дозволяє нам припустити, що після поразки тріумвірату на Альті половецький наступ охопив землі по лівий берег Дніпра та не поширювався на Київське князівство, а територія обмежилася в основному тільки північно-східними землями Переяславського князівства. Коли надійшло повідомлення про заворушення в Києві, Ізяслав і Всеволод вирушили в столицю, а на чолі об'єднаного війська залишився Святослав. Він і

продовжив боротьбу з кочовиками, які просувалися в напрямку його князівства: “Половцємъ воюющимъ школо Чернигова” [Ипатьевская... 1962, 161].

У кінці жовтня 1068 р. хан Шарукан здійснив спробу заглибитися в густозаселені райони Чернігівського князівства на північ від Десни [Зайцев 2009]. Очевидно, що половці весь цей час перебували на південноруських землях. Цього разу розвинути успіх кочовикам не вдалося. Битвою на річці Снові Святослав Ярославич з меншими силами “и шдолѣ Сѣославѣ въ трѣхъ тысащахъ а Половѣць. вѣ. 12 Тысащѣ” завдав поразки Шарукану “и тако изби га и друзии потопоша въ Сньви. а княза ихъ руками гаша. въ. 1 днь ноабра” [Ипатьевская... 1962, 161].

Шарукан намагався розширити свої володіння за рахунок південноруських степових територій, які були малозаселені та слабоукріплені [Куза 1996; Моргунов 2009, 219–221]. Якщо подивимося на топографію археологічних пам’яток сучасної Полтавщини давньоруського часу, XI ст., побачимо, що укріплені поселення зосереджувалися в основному на Правобережній Сулі. Пам’ятки середньої течії правого берега Псла та Ворскли представлені рідкими відкритими поселеннями [Кучера 1975, 124; Куза 1996; Моця 2007, 108–113].

Враховуючи те, що кочовики постійно відчували життєву необхідність у нових пасовищах, а половці в цей період намагалися максимально оволодіти степовими зонами, це виглядає головною із причин їхнього вторгнення 1068 р. Необхідно вказати й те, що хан був добре інформований щодо внутрішньої ситуації на Русі, адже в 1067 р. Київ, Переяслав і Чернігів вели виснажливу боротьбу з Полоцьком [Лаврентьевская... 1962, 167; Ипатьевская... 1962, 160]. Завдавши поразки тріумвірату на Альті, Шарукан, скоріш за все, шукав порозуміння з південноруськими князями. Саме тому не був розорений Переяслав, територія якого в давньоруський час обмежувалася мисом, який утворився в гирлі Альти на правому березі Трубежа [Колибенко О, Колибенко О. 2004, 153–155]. Облога міста тільки розпорошувала і виснажувала сили половецького війська. Головний аспект робився на тому, щоб нав’язати південноруським князям швидкий мир після однієї-двох завданих поразок. Але битва на Снові не дала цим планам здійснитися.

Таким чином, наступ 1068 р. завершився повною поразкою половців. Він показав, що прорив у глиб південноруських земель був неможливий, оскільки кочовики ще не мали достатньо сил для боротьби з добре навченою княжою дружиною. Для цього було необхідне політичне об’єднання розрізнених половецьких орд, яке б дозволило виступити у відносинах із Руссю міцною військово-політичною силою. Тому потрібно відмовитися від думки про те, що наступ Шарукана призвів до територіальних чи економічних втрат, – реальної загрози ці вторгнення не становили.

Не викликає сумнівів те, що наслідки розгрому Шарукана підірвали сили самого донецько-донського об’єднання. У 70–90-х рр. XI ст. донецько-донські половці фактично відмовляються від самостійних акцій і беруть участь лише в князівських усобицях як допоміжна наймана сила руських князів. Можливо, це було пов’язано з тим, що стабілізація половецьких орд на Сіверському Дінці в кін. 60-х – на поч. 70-х рр. XI ст. започаткувала зміцнення політичних відносин чернігівського князя з Шаруканом.

Наступний набіг на Русь зафіксований коротким повідомленням літопису під 1071 р., коли кочовики “воеваша у Ростовьця и у Неятина” [Ипатьевская... 1962, 161]. На відміну від попередніх, це вторгнення було здійснене в районі Поросся та зовсім іншим половецьким об’єднанням, що кочувало в Побужжі [Плетнева 2010, 49–50]. На думку істориків, цей похід був здійснений проти торків, які проживали в районі цих поселень [Расовский 2012, 49; Пилипчук 2012, 79]. Археологічні дані підтверджують присутність тюркських конфедератів у цьому регіоні, а враховуючи ставлення половців до торків, причина набігу зрозуміла [Плетнева 1973; Квітницький 2004, 38–41]. Давньоруський літописець нічого не говорить про збір війська південноруських князів для відсічі половцям, зосереджуючи основну увагу на міжкнязівських суперечках. Очевидно, що половці були відбиті гарнізоном прикордонних фортець або ж самими торками.

Із 70-х рр. XI ст. намітився зовсім інший аспект русько-половецьких відносин – участь половців у міжкнязівських усобицях. Варто зазначити, що залучення половців не виходило за рамки традиційних форм взаємовідносин Русі з кочовиками, тому що князі вже раніше користувалися послугами печенігів під час усобиць і зовнішньополітичних акцій [Голубовский 1884, 167]. При цьому участь кочовиків в усобицях відбувалася з різних причин. Залучивши кочовиків, князі збільшували свої шанси для досягнення поставлених цілей. Платою найманцям було все те, що вони могли награвувати в ході усобиці. Тож кочовики обходилися фактично безкоштовно, а враховуючи те, що утримувати княжу дружину було недешево, участь в усобицях половців ставала незамінною. Між князями діяла середньовічна феодальна мораль, “отчину” можна було добувати практично будь-якою ціною. А сама участь у міжкнязівських суперечках була лише на руку кочовикам, вигіднішою, ніж самостійні набіги, яким не загрожував удар з боку князівських дружин.

Таким чином, русько-половецькі відносини сер. 50 – поч. 70-х рр. XI ст. мали локальний характер і не загрожували державі. Тричі половці з’являлися на Дніпровському Лівобережжі та один раз на Правобережжі. Перша зустріч половців з русичами мала мирний характер, у трьох наступних використовувалася зброя, але це не призводило до загострення русько-половецьких відносин. Природні катаклізми, які штовхали кочовиків на грабунок осілого населення, наклали негативний відбиток на ці контакти. Основним завданням історичного розвитку половців на цьому етапі було вирішення внутрішніх “степових” проблем: встановлення гегемонії на захоплених територіях, зміцнення економічної бази, подальше освоєння південноруських степів, врегулювання відносин із попередніми кочовими (печеніги, торки) та осілими (алани, частково слов’яни) народами степів. На цьому фоні спроба хана Шарукана оволодіти степовими зонами південноруських земель видається досить авантюрною. Хоча саме вона започаткувала тісні контакти донецько-донського об’єднання та Чернігівського князівства.

ЛІТЕРАТУРА

- Бордужин В. М., Довжук І. В., Литвиненко В. Ф. та ін. Державотворчі процеси у кочівників Східноєвропейського степу.* Луганськ, 2000.
- Бубенок О. Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – нач. XIII вв.).* Киев, 1997.
- Голден П. Б. Формирование куман-кыпчаков и их мира // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* Вып. 10. Симферополь, 2003.
- Головко О. Б. Торки в історії Причорноморських степів (IX–XII ст.) // Східний світ: Етнологічний до 80-річчя академіка О. Пріцака (1999, № 1–2).* Київ, 2001.
- Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар.* Киев, 1884.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси.* Т. 2. Львів, 1905.
- Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь.* Москва, 2006.
- Егоров В. Л. Русь и ее южные соседи в X–XIII веках // Отечественная история, 1994, № 6.*
- Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII вв.* Москва, 2009.
- Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей.* Т. 2. Москва, 1962.
- Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: феодальная Русь и кочевники.* Москва, 1968.
- Квітницький М. В. “Свої погані” Фастівської землі // Археологічні пам’ятки Фастівщини: матеріали до археологічної карти Київської області.* № 20–21. Фастів, 2004.
- Квітницький М. В. Кочове населення Надчорномор’я X–XIV ст. (у світлі писемних та археологічних джерел) // Надчорномор’я у IX ст. до н. е. – на поч. XIX ст.: студії з історії та археології.* Київ, 2008.
- Клеймьонова О. О. Південна Русь в умовах половецької загрози // Маловідомі сторінки історії України: пошуки, роздуми, факти.* Матеріали семінару молодих вчених, аспірантів і студентів. Луганськ, 2011.
- Кляшторний С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи Евразии.* Санкт-Петербург, 2005.
- Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Древньої Русі.* Київ, 2009.

- Колибенко О. В., Колибенко О. В. До питання про час виникнення Переяслава Руського // **Стародавній Іскоростень та слов'янські гради VIII–X ст.**: Збір. наук. праць. Київ, 2004.
- Куза А. В. **Древнерусские городища X–XIII вв. Свод археологических памятников.** Москва, 1996.
- Кучера М. Н. Переяславское княжество // **Древнерусские княжества X–XIII вв.** Москва, 1975.
- Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку / Под ред. акад. Е. Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926–1928 гг. // **Полное собрание русских летописей.** Т. 1. Москва, 1962.
- Ляскоронский В. Г. **История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.** Киев, 1903.
- Мавродин В. В. **Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века).** Санкт-Петербург, 2002.
- Марченко М. І. **Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали.** Київ, 2012.
- Моргунов Ю. Ю. **Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков.** Москва, 2009.
- Моця О. П. Половці і Русь в XI ст. // **Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі.** Чернігів, 1997.
- Моця О. П. **Південна “Руська земля”.** Київ, 2007.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и предис. А. Н. Насонова // **Полное собрание русских летописей.** Т. 3. Москва, 1950.
- Осіян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // **Київська старовина,** 2005, № 1.
- Пашуто В. Т. **Внешняя политика Древней Руси.** Москва, 1968.
- Пилипчук Я. В. **Етнополітичний розвиток Дашт-і Кипчак у IX–XIII ст.** Київ, 2012.
- Плетнева С. А. Древности Черных клобуков // **Свод археологических источников.** Вып. Е1–9. Москва, 1973.
- Плетнева С. А. Половецкая земля // **Древнерусские княжества X–XIII вв.** Москва, 1975.
- Плетнева С. А. **Кочевники Средневековья: Поиски исторических закономерностей.** Москва, 1982.
- Плетнева С. А. **Половцы.** Москва, 2010.
- Прицак О. Й. **Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”.** Київ, 2008.
- Расовский Д. А. **Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и Венгрии.** Москва, 2012.
- Рыбаков Б. А. **Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.** Москва, 1982.
- Светлов А. Е. Половцы и Киевская Русь // **VI Сходознавчі читання А. Кримського.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2002 р. Київ, 2002.
- Тихомиров М. Н. **Древнерусские города.** Москва, 1956.
- Толочко А. П. **Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология.** Киев, 1992.
- Толочко О. П., Толочко П. П. **Київська Русь.** Київ, 1998.
- Толочко П. П. Киевская земля // **Древнерусские княжества X–XIII вв.** Москва, 1975.
- Толочко П. П. **Кочевые народы степей и Киевская Русь.** Киев, 1996.
- Хазанов А. М. **Кочевники и внешний мир.** Алматы, 2002.
- Федоров-Давыдов Г. А. **Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники.** Москва, 1966.
- Фроянов И. Я. **Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть.** Москва, 2012.
- Якобсон А. Л. **Средневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР.** Т. 17. Москва, 1950.
- Golden P. B. The peoples of the south Russian steppes // **The Cambridge History of Inner Asia.** Cambridge – New York – Port-Chester – Melbourne – Sydney, 1990. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.universitypublishingonline.org/cambridge/histories/chapter.jsf?bid=CBO9781139054898&cid=CBO9781139054898A013>
- Golden P. B. **Nomads and their neighbours in the Russian Steppe. Turks, Khazars and Qipchaqs.** Aldershot, 2003.
- Spinei V. **The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.** Cluj-Napoca, 2003.